

Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność, pod redakcją Elżbiety Smułkowej, t. 1, Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, 659 s.; t. 2, Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, 765 s.

Badania terenowe na Brasławszczyźnie prowadzone były dwuetapowo: pierwszy kontakt badawczy z rejonem brasławskim Republiki Białorusi miał miejsce w 1997 roku, natomiast intensywna eksploracja terenowa rozpoczęła się w 2002 roku i trwała do roku 2007. Projekt badawczy został opracowany przez Elżbietę Smułkową, materiał językowy zebrany przez białoruskie badaczki: Irynę Budźko, Olgę Guszczewą, Elenę Kazancewą, Inesę Kuryan oraz uzupełniony przez Kirę Gułumianc, która udostępniła zespołowi autorskiemu słownictwo zapisane w kilku miejscowościach Brasławszczyzny w latach 1969–1972. W nieznacznym stopniu wykorzystano także zbiory Władysława Werenicza z lat 60. XX wieku. Środki na badania terenowe zapewniła Fundacja Lanckorońskich. Artykuły historyczne zostały napisane przez historyków białoruskich: Kastusia Szydłouskiego (Brasław), Alaksandra Smalanczuka (Grodno) i Anatola Wialikiego (Mińsk)¹.

Najpierw, w 2009 roku, ukazał się tom II – *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, opracowany przez E. Smułkową i białoruskich dialektologów: I. Budźko, O. Guszczewą, H. Kazancewą.

Przedstawiony w *Słowniku brasławskim* materiał odzwierciedla sposób porozumiewania się mieszkańców wielojęzycznego pogranicza polsko-białorusko-litewskiego, których podstawowym środkiem komunikacji jest gwara białoruska znajdująca się pod wpływem silnej interferencji języka rosyjskiego. Znacznie ograniczona jest tu również funkcjonalność języka polskiego. W takiej sytuacji komunikacyjnej – jak stwierdzają autorki słownika:

„nadrzędnym zjawiskiem jest konwergencja językowa i poczucie posługiwania się językiem mieszanym oraz tendencja do całkowitego przechodzenia na język rosyjski. [...] Dalekosiężną interferencję obserwuje się zwłaszcza między słownictwem białoruskim, polskim i rosyjskim. Lituanizmy leksykalne należą do starszej warstwy słownictwa wiejskiego i są na ogół dobrze przyswojone i w miejscowej polszczyźnie, i w białoruszczyźnie równocześnie”².

¹ E. Smułkowa, Wprowadzenie [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność, t. 1, Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 9–10.

² E. Smułkowa, Uwagi o słownictwie dwujęzycznych mieszkańców Brasławszczyzny i sposobie jego prezentacji [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność, t. 2, Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2009, s. X.

Przy nierównym statusie i prestiżu współwystępujących języków autorki zaobserwowały zachwianie

„zdolności delimitacji leksyki należącej pierwotnie do różnych systemów językowych. Czyli że interferencja, rozumiana jako proces kontinuum, osiąga, zwłaszcza w młodszym i średnim pokoleniu [...], negatywny, zagrażający samodzielności językowej poziom wysycenia”³.

Słownik składa się z trzech części: w części I leksykę przedstawiono w układzie tematycznym bez podawania znaczeń, gdyż wynikają one z uporządkowanego układu zapisów, z dużą liczbą form gramatycznych; część II – to indeks alfabetyczny; w części III zamieszczony jest słownik alfabetyczny wyrazów trudnych do zrozumienia, które w hasłach tematycznych zaznaczone są gwiazdką*.

Należy całkowicie zgodzić się z Anną Zielińską, autorką recenzji *Słownika brasławskiego*, że w celu ukazania mechanizmów postępującego procesu unifikacji zespół badaczek wypracował

„oryginalną, nowatorską w polskim językoznawstwie koncepcję przedstawienia słownictwa należącego według obiektywnych kryteriów lingwistycznych do różnych języków, a w intencji mówiącego do tego, w którym prowadzona jest rozmowa. Słownik ukazuje użycie wyrazów w mówieniu po polsku i po białorusku, a rozgraniczenie języka rozmowy sygnalizuje znak graficzny: //. Dzięki temu zachowany został obiektywizm naukowy w klasyfikowaniu leksemów, a jednocześnie ukazana kompetencja komunikatywna informatorów. [...] Słownik pokazuje z perspektywy «od wewnątrz», jak mówi człowiek pogranicza. Pokazuje, że nie posługuje się on osobno każdym systemem leksykalnym, lecz *językiem mieszanym*, zgodnie ze swoją kompetencją socjolingwistyczną. Jest to też pierwszy słownik leksyki na płaszczyźnie *parole*, a nie *langue*, jak w tradycyjnych pracach leksykograficznych”⁴.

W 2011 roku ukazał się I tom opracowania – *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*. Tom ten składa się z trzech głównych części. W pierwszej zostały przedstawione przez historyków dzieje regionu, ukazujące nie tylko zmiany granic administracyjnych, lecz także aspekt kulturowy, narodowy oraz zmiany demograficzne⁵. Druga część to charakterystyka socjolingwistyczna, gdzie kiluosobowy zespół autorski pokazał zachodzące na tym terytorium procesy językowe i koegzystencję wielu języków⁶. W rozdziale *Świa-*

³ *Ibidem*.

⁴ A. Zielińska, *O koncepcji słownika pogranicza: Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, red. nauk. Elżbieta Smułkowa, zespół autorski: Iryna Budźko, Olga Guszczewa, Helena Kazancewa, Elżbieta Smułkowa, konsultacja lituanistyczna Nijola Birgiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, „Acta Baltico-Slavica” 2011, t. 35, s. 280–281.

⁵ K. Szyszko, *Brasławszczyzna. Charakterystyka historyczno-kulturowa regionu*, s. 17–46; A. Smalanczuk, *Narodowy i kulturalny rozwój Brasławszczyzny w XX wieku*, s. 47–73; A. Wilik, *Brasławszczyzna w procesach migracyjnych lat 1944–1946*, s. 74–94.

⁶ E. Smułkowa, *Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brasławszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007)*, s. 101–140; I. Budźko, *Gwary białoruskie rejonu brasławskiego: geneza, geografia, uwarunkowania socjolingwistyczne*, s. 141–171; I. Kuryan, *Charakterystyka idiolektów języka polskiego*, s. 172–183; N. Birgiel, *Język litewski na Brasławszczyźnie*, s. 184–206; I. Grek-Pabisowa, *Staroobrzędowcy – inni Rosjanie*, s. 207–213; O. Gu-

dectwo mieszkańców znajdują się z kolei wybrane teksty rozpisane na podstawie odbytych wywiadów.

W rejonie brasławskim zajmującym powierzchnię 2,2 tys. km² mieszka ponad 36 tys. osób. Pod względem narodowościowym jest to rejon mieszany, w którym większość (ok. 20 tys.) stanowią Białorusini, ponad 9 tys. – Polacy, ponad 600 osób – Rosjanie, ok. 150 – Litwini, ok. 120 – Łotysze i ok. 110 – Cyganie. Jest to równocześnie region wielowyznaniowy, w którym zarejestrowano 39 wspólnot religijnych: większość stanowią katolicy (18 parafii), występują liczne grupy wyznawców prawosławia (9 parafii) i staroobrzędowców (7 parafii) oraz nieliczne grupy protestantów i muzułmanów – pisze K. Szydłowski w artykule *Brasławszczyzna. Charakterystyka historyczno-kulturowa regionu*. Etniczne granice Brasławszczyzny pokrywają się z granicami Księstwa Połockiego ukształtowanymi w XI–XIII wieku. Jest ona swego rodzaju granicą między kulturą Słowian a kulturą Bałtów⁷.

„Sławizacja potomków Bałtów stanowiła jedną z charakterystycznych cech procesów etnicznych zachodzących w tym regionie. [...] Proces asymilacji nie doprowadził do białorutenizacji ludności litewskiej. Równolegle trwał proces polonizacji (autopolonizacji) oraz rusyfikacji Białorusinów. Pierwszy z nich stał się główną przyczyną powiększania się liczby ludności polskiej na Brasławszczyźnie”⁸.

Rusyfikacja trwa do dnia dzisiejszego i „stanowi kolejne ciężkie doświadczenie dla narodów regionu Brasławszczyzny”⁹ – podkreśla A. Smalanczuk w artykule *Narodowy i kulturalny rozwój Brasławszczyzny w XX wieku*.

Jednym ze sposobów rozwiązywania problemów etnicznych były masowe przesiedlenia ludności – pisze A. Wialiki w publikacji *Brasławszczyzna w procesach migracyjnych lat 1944–1946*. Najwięcej ludności opuściło Brasławszczyznę jesienią 1945 oraz zimą i wiosną 1946 roku. O przesiedleniu się do Polski decydowały czynniki socjalno-ekonomiczne, społeczno-polityczne, etniczne, konfesyjne, międzynarodowe, rodzinne i inne. Przeważały jednak dwa pierwsze, a przede wszystkim: socjalistyczne przeobrażenia gospodarki rolnej, deportacje ludności polskiej, dyskryminacyjna polityka władz sowieckich wobec polskiej mniejszości narodowej. Z Polski, głównie z Białostoczczyzny, przesiedliło się do obwodu połockiego znacznie mniej osób, niż z obwodu połockiego, w tym z rejonu brasławskiego, do Polski¹⁰, co również wpłynęło na zmianę struktury narodowościowej badanego regionu.

W ocenie E. Smułkowej

„dynamizm procesów pozajęzykowych spowodował, że na przełomie wieków XX i XXI coraz trudniej tu mówić o lidze równorzędnych języków wchodzących w kontakt. [...] Z językoznawczego punktu widzenia istotne dla zastanej na przełomie wieków w rejonie brasławskim sytuacji komunikacyjnej jest to, że doszło tam już do tak dużego przemieszania między współistniejącymi językami słowiańskimi, które

s z c z e w a, *Zakres użycia języka rosyjskiego i jego oddziaływanie na gwary białoruskie i polszczyznę w rejonie brasławskim*, s. 214–246; H. K a z a n c e w a, *Miejsce języka w systemie wartości mieszkańców badanego pogranicza*, s. 247–274.

⁷ K. S z y d ł o u s k i, *op. cit.*, s. 18–19.

⁸ A. S m a l a n c z u k, *op. cit.*, s. 48.

⁹ *Ibidem*, s. 71.

¹⁰ A. W i a l i k i, *op. cit.*, s. 91–92.

wchłonęły sporo elementów bałtyckich, a równocześnie do znacznego stopnia sławizacji gwary litewskiej, że można mówić o dokonującej się konwergencji (integracji) języków lokalnych wzajemnie dla ich użytkowników zrozumiałych, zwłaszcza dla starszego pokolenia. Świadomość posługiwania się swoistą mieszaniną językową, niezależnie od tego, którym z języków/gwar w założeniu dana osoba posługuje się w konkretnym akcie komunikacyjnym (białoruskim, litewskim, polskim czy rosyjskim), jest na Brasławszczyźnie powszechna. Można powiedzieć, że produkowane teksty w lokalnych językach mieszanych (znajdujących się w procesie konwergencji), to komunikacja «skonwergowana», gdyż prezentujące ją wypowiedzi mogą być do siebie bardzo podobne, choć funkcjonują pod różnymi nazwami. [...] Konwergencja dotyczy wszystkich płaszczyzn językowych¹¹.

Brak dążenia do rozgraniczenia systemów językowych w największym stopniu dotyczy współistniejących dwóch języków wschodniosłowiańskich: białoruskiego i rosyjskiego – zauważa O. Guszczewa w artykule *Zakres użycia języka rosyjskiego i jego oddziaływanie na gwary białoruskie i polszczyznę w rejonie brasławskim*. Niektóre ruseyzmy występują w białoruskiej postaci fonetycznej. Ich wykorzystanie często nie jest spowodowane nieznaną odpowiedniego wyrazu białoruskiego, lecz prestiżem języka rosyjskiego, który nadal kojarzy się z awansem społecznym.

„Zakres jego użycia i kompetencja użytkowników są różnicowane wiekowo i socjalnie. Najrzadziej i najsłabiej mówi po rosyjsku starsze pokolenie, dla wielu przedstawicieli młodszego pokolenia jest to już język prymarny, którym posługują się najczęściej. [...] Mocny wpływ rosyjskiego przyczynia się do rozkładu miejscowej polszczyzny i białoruszczyzny u przedstawicieli średniego pokolenia (w tym 60-latków) i młodszego pokolenia. [...] Lata niepodległości sprzyjają temu, że funkcja symboliczna języka białoruskiego staje się coraz ważniejsza dla części młodego pokolenia, które zmienia swój stosunek do języka białoruskiego na znacznie bardziej przychylny, niż to było kiedyś. A nawet gdyby takie przejście z rosyjskiego na białoruski się odbyło, to nie na rzecz gwary, lecz języka literackiego, więc z pewnością można twierdzić, że zasięg użycia miejscowej białoruszczyzny i polszczyzny będzie się zmniejszał, a same gwary już ulegają znacznym zmianom”¹².

I. Budźko w artykule *Gwary białoruskie rejonu brasławskiego: geneza, geografia, uwarunkowania socjolingwistyczne* podkreśla, że językowy obraz Brasławszczyzny składa się z kilku warstw, z których najstarszą stanowi bałtycka, występująca głównie w części zachodniej i centralnej, już w dużym stopniu zasymilowana. Wschodnią i północno-wschodnią część regionu zajmuje gwara białoruska należąca do grupy gwar połockich dialektu północno-wschodniego. Migracje ludności wewnątrz regionu przyczyniły się do zmieszania cech kilku białoruskich warstw dialektalnych¹³.

I. Kuryan, charakteryzując idiolekty języka polskiego, zwraca uwagę na różnicowanie północno-wschodniej polszczyzny kresowej. W jej ocenie różnicowanie owo wynika nie tylko ze zmiany pokoleń lub przybliżenia do polskojęzycznych centrów administracyjnych i kulturalnych w różnych okresach historycznych, lecz również z „różnego stopnia udziału polszczyzny i gwar białoruskich oraz języka rosyjskiego w życiu mieszkańców różnych narodowości i warstw społecznych regionu”¹⁴.

¹¹ E. S m u ł k o w a, *Sytuacja socjolingwistyczna...*, s. 114–115.

¹² O. G u s z c z e w a, *op. cit.*, s. 245.

¹³ I. B u d ź k o, *op. cit.*, s. 169.

¹⁴ I. K u r y a n, *op. cit.*, s. 183.

Polszczyzna na badanym obszarze jest używana w bardzo ograniczonym zakresie, natomiast gwary litewskie są w końcowym stadium zaniku, dlatego Nijola Birgiel prognozuje, że

„liczba lituanizmów będzie się sukcesywnie zmniejszać. Pozostaną tylko te, które na trwałe weszły do systemu leksykalnego języka białoruskiego. Inne będą powoli wypierane przez języki białoruski i rosyjski, które są tu w powszechnym użyciu”¹⁵.

Wpływ języka białoruskiego na gwary staroobrzędowców na Brasławszczyźnie opisuje Iryda Grek-Pabisowa. W jej ocenie, chociaż ekspansja języka białoruskiego jest dość istotna, to jednak rosyjska gwara staroobrzędowców na Białorusi zachowała lepszą kondycję od gwary staroobrzędowców w Polsce, która stopniowo przeistacza się w rosyjsko-polską hybrydę językową¹⁶.

Relacje społeczne niejednokrotnie są kształtowane w oparciu o kryteria językowe – pisze H. Kazancewa w artykule *Miejsce języka w systemie wartości mieszkańców badanego pogranicza*.

„Przeciwstawianie języków **swojego** i **innego** (obcego) może odbywać się na trzech płaszczyznach: narodowej (język polski – białoruski – litewski – rosyjski), terytorialnej (język swojej wsi, regionu – język innych wsi, regionów, centrów) oraz normatywnej (gwara, język wiejski – język literacki). [...] Na wielokulturowym i wielojęzycznym obszarze pogranicza należy więc bardzo ostrożnie traktować wszelkie wartościujące wypowiedzi respondentów, pamiętając o tym, że potencjalnie wachlarz znaczeń tych ocen jest bardzo szeroki”¹⁷.

Badacze Brasławszczyzny, śledząc procesy konwergencji na bogatym materiale wypowiedzi mieszkańców, stwierdzali cechy indywidualne (idiolektalność) oraz innowacje pojawiające się w wypowiedziach co najmniej kilku rozmówców i są skłonni przyznać, że

„powtarzające się w lokalnej polszczyźnie i / albo białoruszczyźnie innowacje należą już do systemów, jakimi posługuje się ludność tego pogranicza. Taki punkt widzenia zgadza się z koncepcją de Saussure’a zakładającą równoczesną ciągłość języka i jego zmienność w czasie i przestrzeni”¹⁸.

Całość publikacji przynosi wyczerpującą informację o historii Brasławszczyzny i aktualnej sytuacji językowej tam występującej. Wszechstronny opis uzupełnia obszerna część *Świadectwo mieszkańców* (330 s.), w której opublikowano rozmowy oraz spontaniczne wypowiedzi ludności autochtonicznej dotyczące lokalnej pamięci zbiorowej, przeżytych historii oraz ważnych wydarzeń bieżących. Krótkie fragmenty każdej wypowiedzi przytaczane są w transkrypcji, a następnie w pisowni ortograficznej z zachowaniem jednak charakterystycznych cech gwary mieszkańców badanego pogranicza. Problematyka tekstów podawana jest na marginesach. Teksty ułożono w następującej kolejności: polskie, białoruskie, rosyjskie teksty staroobrzędowców oraz litewskie, a także teksty dwujęzyczne oraz mieszane. Niezwykle cenne jest załączenie CD z oryginalnymi nagraniami rozmów i wypowiedzi.

¹⁵ N. B i r g i e l, *op. cit.*, s. 203.

¹⁶ I. G r e k - P a b i s o w a, *op. cit.*, s. 212.

¹⁷ H. K a z a n c e w a, *op. cit.*, s. 273.

¹⁸ E. S m u ł k o w a, *Sytuacja socjolingwistyczna...*, s. 122.

2-tomowe wydanie *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność* ma ogromną wartość ze względu na wszechstronność opisu badanego pogranicza polsko-białorusko-litewskiego, interdyscyplinarny charakter opracowania oraz zastosowanie nowatorskich metod ukazania językowego bogactwa regionu na poziomie idiolektalnym. Czytelnik ma przed oczami dynamiczny obraz przemian zachodzących na Brasławszczyźnie na przestrzeni kilku stuleci, ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń XX wieku mających wpływ na kształtowanie się stosunków narodowościowych i postępowanie procesów konwergencyjnych na płaszczyźnie językowej. Autorzy nie tylko opisują obecną sytuację językową, lecz również prognozują możliwe kierunki zmian w niezbyt odległej przyszłości. Niewątpliwie jest to praca, która może być wzorem i wskazówką przy badaniu procesów etniczno-językowych zachodzących na innych pograniczach Białorusi.

Nina Barszczewska